

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

1-2018
февраль

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

АДАБИЁТШУНОСЛИК

К.ШАҲОБОВ

Ш.Холмирзаевнинг “Динозавр” романида ўтиш даврининг бадиий талқини 55

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.ИСКАНДАРОВА, З.АБДУЛЛАЕВ

Турли тизимдаги тилларда антропонимларнинг шаклланиши ҳақида 58

Н.УМАРОВА

“Садди Искандарий” достонида денгиз сафарига доир “Ҳаракатлар стратегияси” ёхуд Навоийнинг орзулар кемаси концепти 61

З.АЛИМОВА

Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг “Зубдат ут–таворих” асарида қўлланган форсий сўзлар хусусида 64

И. ДАРВИШОВ

Жануби-ғарбий Наманган ареали қипчоқ тип шевалари шохобчасининг фонетик-фонологик хусусиятлари 68

И.БАБАКУЛОВ

Рус ва ўзбек тилида сўзлашув тоифалари “қуроли”нинг семантикаси 72

Р.МАДЖИДОВА

Инсоннинг ижтимоий-лингвистик ва психоллингвистик хатти-ҳаракатида нутқ маданияти 76

Ш.СУЛТОНОВА

Темпораллик категориясининг лисоний-фалсафий тадқиқи хусусида 81

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Ш.ХАНКЕЛЬДИЕВ, Г.БАЙДАДАЕВА

Ёш ўқувчиларнинг жисмоний имкониятларини ошириш учун педагогик технологияларни модернизация қилиш 84

Э.МИРЗАЖОНОВА

Алоҳида эҳтиёжга эга бўлган болалар ижтимоий-маданий мослашувининг самарадорлиги масалалари. 89

ИЛМИЙ АХБОРОТ

А.ЮСУПОВА, С.ЎКТАМОВ

Эҳтимоллар назарияси ва математик статистика дарсларида фанлараро алоқа 94

А.ИБРАГИМОВ, Р.КАРАБАЕВА

Аҳолини сифатли ёғ-мой маҳсулотлари билан таъминлаш муаммолари 96

О. ДАДАЖОНОВ

“Ёш Вертернинг изтироблари” асарида исёнкорлик руҳи 99

С.ҚУРБОНОВА

Замонавий тилшуносликнинг баъзи масалаларига доир 102

У.ҚЎЗИЕВ

Янги изоҳли луғатлар тузишда сўзларни таснифлаш асослари ҳақида 104

М.МИРЗАЖАНОВ, Н.РАСУЛОВА

Мультимедиали ўқув-методик мажмуалар таълим жараёнини индивидуаллаштиришнинг асоси сифатида 107

Д.КАРИМОВ

Ёш гимнастикачиларни махсус-физикавий ва техникавий назоратга тайёрлаш 110

АДАБИЙ ТАҚВИМ

ЭЗГУЛИККА БАХШИДА УМР 113

ХОТИРА

ИБРАТЛИ УМР СОҲИБИ 114

УДК: 4/415.6

ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИКНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИГА ДОИР

С.Қурбонова

Аннотация

Мақолада прагмалингвистиканинг тилшунослик соҳалари таркибида тутган ўрни ҳамда терминологиясига оид баъзи жиҳатлар ҳақида сўз боради.

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые особенности терминологии и место прагмалингвистики в составе отраслей языкознания.

Annotation

The article considers the issue of terminology and the place of pragmalinguistics among the structure of linguistic spheres.

Таянч сўз ва иборалар: прагматика, прагмалингвистика, психоллингвистика, матн, шахс, тил эгаси, лисоний шахс, матн субъекти, сўзловчи.

Ключевые слова и выражения: прагматика, прагмалингвистика, психоллингвистика, текст, личность, носитель языка, языковая личность, субъект текста, говорящий.

Key words and expressions: pragmatics, pragmalinguistics, psycholinguistics, text, person, native speaker, subject of the text, linguistic person, speaker.

Прагматиканинг тилшунослик фанининг янги тармоғи сифатида шаклланиши ва тан олинishi 1970 йилнинг ўрталарига тўғри келади. Психологлар ва тилшунос олимлар иштирокидаги семинар ҳамда семинар материалларининг тўплам ҳолида нашр этилиши прагматика соҳасининг муҳим тармоғи бўлган психоллингвистика йўналиши ривожига муҳим қадам бўлди.

Бугунги кунда прагмалингвистика тилшуносликнинг жадал суръатлар билан ривожланаётган соҳасидир, дейишга тўла асос бор. Сабаби ҳозирги кунга келиб, тилшунослик масалаларининг шахс психологияси – дунёқараши, ижтимоий белгилари ва бошқа қатор шахс хусусиятлари билан уйғунликда ўрганиш катта самара бериши тўғрисидаги фикрлар тўла исботланди. Шу сабабли ҳам тадқиқотларда прагматика масалаларига бўлган эътиборнинг сезиларли даражада ортанлигини кўриш мумкин.

Фаннинг бирор тармоғида оммавий иш олиб бориш, бир томондан, соҳа кишиларининг ҳамжиҳатликда, уюшқоқлик билан иш олиб бораётганликларини, соҳага оид муаммоларни ҳал қилишга биргаликда киришганликларини кўрсатувчи ижобий ҳолат бўлса, иккинчи томондан, бир масалага турлича ёндашувларнинг пайдо бўлиши билан янги муаммоларни ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Ўзбек прагмалингвистикаси вакиллари-

дан бири М.Ҳакимов прагматика масалаларининг тилшунослик соҳаси масалалари таркибида тутган ўрнини белгилар экан, мазмуний синтаксис масалаларининг ўрганилиши ва бу тадқиқотлар ечимида қатор муаммоларнинг юзага келиши тилшунослик масалаларини мураккаблаштиради. Бу вазият масалалар тилшуносликнинг энг юқори тадқиқот майдони - прагматика доирасида ҳал қилинишига зарурат туғилганини исботлаб, прагмалингвистик характердаги тадқиқотлар учун йўл очади, деб ёзади [1.24].

Прагматика соҳаси масалалари ўз мундарижасига кўра тилнинг амалий қўлланилиши билан боғлиқ масалаларни қамраб олиб, «матн ва уни идрок этувчи шахс омилини ўрганиш тадқиқ объектига бир вақтнинг ўзида лингвистик, психологик, прагматик, когнитив ва ижтимоий нуқтаи назардан ёндашишни тақозо этади» [2.55]. Бунда таҳлиллар асосан матн тадқиқи билан боғлиқ бўлиб, «матн тадқиқи оид ишларда уни яратувчи шахсга эътиборнинг қаратилиши дастлаб психоллингвистика ва прагмалингвистика йўналишидаги тадқиқотларда кўзга ташланган бўлса, бугунги кунда шиддат билан ривожланаётган когнитив тилшунослик, функционализм, этнолингвистика, лингвокультурология, дискурсив таҳлил каби соҳалар ушбу масалани тилшуносликнинг марказий муаммоларидан бирига айлантирди» [3.5]. Бундан ташқари масалаларнинг

С.Қурбонова – ФарДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси

марказий нуқтасида инсон шахси ва у билан боғлиқ тушунчалар тадқиқ этилишига асосланган антропоцентрик назария, социолингвистика, менталингвистика, нейролингвистика каби ўзига хос йўналишлар шаклланиб бормоқдаки, уларда тил ва тил эгаси масалаларини бир-биридан ажратмаган ҳолда уйғун тадқиқ этилиши билан умумийлик касб этса, масалаларга қай жиҳатдан ёндашилганлигига кўра ўзаро фарқланади. Мазкур соҳаларнинг барчаси ҳам ўз кесимида турли даражада ютуқларни қўлга киритган ва умумий масалалар ечимига озми-кўпми ҳисса қўшган. Аммо шу ўринда соҳалар билан боғлиқ янги бир муаммо вужудга келади-ки, бу фан тармоғининг умумий илмий парадигмасига тегишли бўлиб, ўзаро ёндош соҳаларнинг муайян асосда системали ва тартибли ўрин эгаллаши, уларнинг ҳар бирида ўрганилувчи масалалар кўламининг аниқ белгилаб олиниши ўта муҳимдир. Токи терминологияда мукамал илмий парадигмага эришилмас экан, соҳанинг тўлақонли тадқиқига эришиб бўлмайди.

Инсон ва унинг шахс хусусиятлари масаласида тил, аниқроғи, шахснинг тилдан фойдаланиш фаолияти катта аҳамиятга эга бўлган бўлиб, бу борада хулосалар чиқаришда ҳал қилувчи омил саналади. Бугунги кунда тилшунослиқда “тил эгаси”, “лисоний шахс”, “матн муаллифи”, “муаллиф” атамалари параллел равишда қўлланиб келинмоқда.

Ўзбек тилшунослигида матн антропоцентрик таҳлили масаласида махсус тадқиқотлар олиб борган Д.Худойбердиева ўз тадқиқотларида “тил эгаси” терминини фаол қўллайди ва унинг изоҳида рус олими С.Т.Воркачевга мурожаат этган ҳолда қуйидагича тушунтиради: “тил эгаси” тушунчаси ҳозирги вақтда тилшунослиқда асосан қуйидаги маъноларда ишлатилмоқда: а) муайян тилда нутқий фаолиятни амалга оширувчи, яъни нутқ тузиш ва уни идрок этиш қобилиятига эга бўлган шахс; б) тилдан мулоқот воситаси сифатида фойдаланувчи шахс, коммуниант; в) ўз миллатининг миллий-маданий, маънавий қадриятларини

акс эттирувчи луғат таркибини эгаллаган, уни намоён этувчи шахс; муайян тил вакили [2.54].

Лингвокультурология соҳасида изланишлар олиб борган олима Ш.Усманова “лисоний шахс” терминини қўллар экан, бу термин тилшунослиқда биринчи марта немис олими И.Вейсгерберг томонидан қўлланилганлигини таъкидлайди [4.163]. Манбада терминга қуйидагича таъриф берилган: “Лисоний шахс – объектив воқеликни ўз кўришига мувофиқ тасвирлаш ва маълум мақсадга эришиш учун муайян тилнинг тизимли воситаларидан фойдалангани ҳолда уларни матнларда акс эттириши нуқтаи назаридан тавсифланган у ёки бу тил соҳибидир. Лисоний шахс – муайян билимлар ва тасаввурлар мажмуига эга бўлган нутқий фаолиятни намоён қилувчи шахсдир”. Таърифлардан кўринадики, “тил эгаси” ҳамда “лисоний шахс” терминларининг мазмун-моҳиятида айтарли фарқланишлар сезилмайди, уларнинг ҳар иккаласи ҳам муайян тилда нутқий фаолият юритувчи шахс назарда тутилади.

Прагматика соҳасида иш олиб борган тилшуно олим М.Ҳакимов ўз тадқиқотларида “матн субъекти”, “матн муаллифи”, “сўзловчи” шаклларини термин сифатида қўллар экан, уларни ўзаро фарқлайди [1].

Кўринадики, тилшуносликнинг замонавий йўналишлари тадқиқот объекти ҳамда терминологияси масаласи ўта долзарбдир. Бу ўринда биз у ёки бу терминнинг қўлланилишини ёқлаш, бошқасига эса қарши муносабат билдириш фикридан йироқмиз. Юқорида эътибор қаратилган ҳолатлар, улардаги муаммолар барчаси соҳаларнинг замонавий тилшунослик таркибига кириши, унда изланишлар жадал давом этаётганлигидан далолат беради. Аммо айти пайтда масалалар кўлами ва терминология масаласидаги ноаниқлик ва хилма-хилликлар юзага келганлиги муаммоси соҳаларнинг барчаси учун тааллуқли бўлиб, қарашларнинг конкретлашиши, умумлашиши ва мувофиқлашишига эришиш соҳаларнинг барчаси учун ҳам бирдай фойдали бўлади.

Адабиётлар:

1. Ҳакимов М. Ўзбек прагматингвистикаси асослари. – Т.: Академнашр, 2013.
2. Худойберганаева Д. Ўзбек тилшунослигида матннинг антропоцентрик таҳлини // ЎТВА. – 2011 йил, 1-сон.
3. Худойберганаева Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Т.: Фан, 2013.
4. Усманова Ш. Таржиманинг лингвомаданий аспекти. – Т., 2015.

(Тақризчи: Ш.Искандарова, филология фанлари доктори, профессор).